СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.614:351

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ

На загальнотеоретичному і теоретико-прикладному рівнях проаналізовано соціальні ризики як мультидисциплінарне поняття. Доведено, що функціонуванню і розвитку багатьох суспільних процесів притаманні елементи непевності, а соціальний ризик можна вважати характеристикою дій у ситуації непевності.

Ключові слова: *соціальні ризики, соціальна безпека, ситуації ризику, соціальний захист.*

Актуальність проблеми. Визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, міжнародне співтовариство значну увагу приділяє захисту соціально-економічних і соціально-культурних прав людини і громадянина. Відображення соціального захисту як функції держави в конституціях багатьох країн світу означає визнання ними відповідальності за своїх громадян, забезпечення процесу формування та розвитку повноцінної особистості, виявлення та нейтралізацію негативних чинників, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження в суспільстві. У житті кожної людини трапляються випадки, які можуть привести до зниження її соціально-економічного статусу. При цьому подолати їх самостійно в багатьох випадках неможливо. Проте, оскільки вони прямо впливають на соціальну стабільність суспільства, держава бере на себе певну частку відповідальності за їх настання й утворює систему соціального захисту населення.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням проблем соціального захисту населення взагалі та його окремих складових, процесу організації,

© Погрібна В. Л., 2014

специфіки щодо окремих груп населення займаються представники різних суспільних наук.

У соціологічній науці в процесі аналізу проблем соціального захисту найчастіше поділяються погляди економістів. Наприклад, В. О. Соболєв визначає соціальний захист як систему засобів з боку державних органів, організацій та посадових осіб, які захищають (на відміну від соціального забезпечення) будь-якого громадянина країни від економічної і соціальної деградації завдяки дії несприятливих умов та доходів. З його точки зору, соціальний захист — це захист у першу чергу економічних, культурних та матеріальних (фінансових, майнових, комунально-побутових, оздоровчих, освітніх тощо) прав [1].

У той же час деякі автори розглядають соціальний захист як систему захисту від соціальних ризиків, що в сучасних умовах видається дуже доцільним.

Подібної точки зору на соціальний захист дотримуються також О. Ф. Новікова, О. Г. Осауленко та І. В. Калачова. Соціальний захист вони розглядають у межах теорії соціальної безпеки. Остання забезпечується при реалізації національної безпеки і під час управління соціальними процесами, що здійснюються державою при формуванні та реалізації соціальної політики [3].

Автори монографії «Соціальна захищеність населення України» визначають безпеку як стан, що характеризує результативність та ефективність діяльності стосовно її забезпечення. Вони вважають, що соціальна безпека тісно пов'язана з іншими сферами національної безпеки, і якщо в них не буде захисту, пов'язаного з цією сферою інтересів, то це становище неодмінно вплине і на соціальну сферу. Крім того, заходи самі по собі не дають характеристики, тільки їх втілення чи не втілення справляють вплив на соціальний стан. Інші складові терміна — це найважливіші складові соціальних інтересів суспільства. Відповідно до цього формулюється загальне визначення соціальної безпеки як стану захищеності соціальних інтересів особи і суспільства від загроз національній безпеці, що впливають на них. Соціальна безпека особи і соціальна захищеність особи — тотожні поняття, а поняття «загроза соціальній безпеці» тотожне поняттю «соціальний ризик». Відповідно соціальний захист — діяльність щодо попередження, пом'якшення та скасування факторів соціального ризику. У свою чергу, «соціальний ризик» — це небезпека, що викликає соціальні деформації та диспропорції у функціонуванні і розвитку людини, суспільства, держави [3].

Щоб зрозуміти, від чого саме охороняє людину система соціального захисту і якому стану суспільства вона сприяє, якою є її кінцева мета, слід насамперед уточнити співвідношення понять «соціальна безпека» та «ризик».

У монографії російських соціологів В. Серебрянікова і А. Хлоп'єва послідовно, через розкриття загального терміна «безпека», а потім детального розгляду помилкових, з їхньої точки зору, уявлень з певними поясненнями формулюється своє розуміння. Автори виходять з того, що безпека — це діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства, народів щодо пошуку, запобігання, послаблення, ліквідації та спростування загроз, здатних загубити їх, утратити фундаментальні та духовні цінності, заподіяти непоправну шкоду, перешкодити виживанню і розвитку. При цьому заперечується, що безпека є станом, і підкреслюється, що вона є дією. Виходячи з уявлення про загальний зміст терміна «безпека», В. Серебряніков та А. Хлоп'єв під соціальною безпекою розуміють сукупність заходів щодо захисту інтересів країни та народу в соціальній сфері, розвиток соціальної структури і відносин у суспільстві, системи життєзабезпечення і соціалізації людей, способу життя відповідно до потреб прогресу, теперішніх і майбутніх поколінь [4].

Автори посібника «Соціальна політика» [5] під соціальною безпекою розуміють стан життєдіяльності людини та суспільства, що характеризується сформованою сталою системою забезпечення соціальних умов діяльності особи, її соціальної захищеності, стійкістю щодо впливу чинників, які підвищують соціальний ризик. Воно розпадається на три складові:

– стан життєдіяльності людини і суспільства;

– соціальна система його забезпечення;

– його стійкість щодо соціального ризику.

У Концепції національної безпеки України національна безпека формулюється як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, як необхідна умова збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. Соціальна безпека як складова частина національної безпеки являє собою створення стану захищеності від загроз соціальним інтересам. Від національних інтересів відокремлюються соціальні інтереси, а від загроз національній безпеці — загрози соціальній та іншим сферам, які перешкоджають реалізації соціальних інтересів [6].

З нашої точки зору, соціальна безпека — це характеристика умов життєдіяльності суспільства, що визначається стійкістю щодо впливу тих факторів, які створюють загрозу соціальної деформації та диспропорції у функціонуванні та розвитку людини, соціальної групи, інституту або суспільства в цілому. Соціальна безпека особи — стан захищеності від загроз і небезпек для життя і здоров'я, майна, прав, гарантій і свобод людини. Соціальна безпека передбачає не лише недопущення умов, які б привели до зниження рівня та якості життя людини, а й реальну наявність соціальних перспектив

для всіх верств населення. Соціальна безпека досягається саме через організацію та реалізацію заходів із соціального захисту в межах соціальної політики. Отже, соціальна безпека може розглядатись як мета соціального захисту.

Н. В. Давлєшина, Б. Б. Кимлик, Р. Дж. Кларк, Д. У. Рей вважають, що будь-який суспільний устрій сам із себе постійно породжує соціальні ризики. На їхню думку, соціальні ризики – це ризики соціального походження; ймовірні небезпеки, погрози порушення нормального (для даного суспільства) соціального стану, що викликаються причинами, від яких не можна позбавитися, та кореняться в самому конкретно-історичному устрої цього суспільства [2].

Ризики порушення нормального соціального стану мають різну природу, виникають і можуть відроджуватися з різних причин (стихійні лиха, військові дії, епідемії, революції, державні перевороти, демографічні вибухи і провали тощо). Соціальні ризики виділяються в системі ризиків тим, що вони створюються та існують не в надзвичайних, а в звичайних (нормальних) умовах розвитку суспільства, закономірно (не випадково) супроводжують нормальне функціонування суспільства і, більш того, мають своїми причинами саме базові суспільні відносини, повсякденні соціальні порядки.

Прикладами соціальних ризиків є ризики безпритульності, безземельності, бідності, безробіття, стандартизації споживання («масова культура»), соціальної дезінтегрованності (люмпенізації).

Серед різноманіття підходів до вивчення ризику можна виділити два основні. Перший, «технічний», розглядаючи ризик як фізичний атрибут технологій і абстрагуючись від суб'єктивних цінностей, як правило, зводиться до кількісної оцінки можливостей певного збитку в координатах простору і часу.

Другий підхід, «соціальний», передбачає безпосередній зв'язок оцінок ризику з цінностями і нормами соціального характеру і враховує політичні, соціологічні, психологічні, економічні, етичні та інші аспекти, що тісно переплетені між собою.

У структурі сучасних знань про ризик слід виділити також два взаємозалежні рівні: загальнотеоретичний та теоретико-прикладний. Що стосується загальнотеоретичного рівня, то найбільш фундаментальною працею може вважатися монографія А. П. Альгіна «Ризик і його роль у суспільному житті», в якій представлений соціально-філософський аналіз ризику як певної формі діяльності [7].

Теоретико-прикладний рівень сучасних знань про соціальний ризик з кінця 50-х рр. XX ст. став предметом міждисциплінарних досліджень, набуваючи статусу загальнонаукового поняття.

Досить докладно психологічні аспекти ризику висвітлено в роботах В. А. Петровського. Вивчення його праць з даної проблематики показало, що у більшості з них ризик розглядається як прагматична тенденція, пов'язана з розрахунком шансів на успіх, і трактується в рамках теорії мотивації досягнення, теорії ухвалення рішення та теорії ігор [8].

Деяким аспектам ризику в соціальних реформах присвячене дослідження Ю. М. Плотинського «Ризик у соціальних реформах». Автор відзначає, що якщо на рівні індивіда і організації багато завдань вдається вирішити за допомогою різноманітних схем страхування, то для суспільства в цілому проблема зменшення ризику, зниження соціальних витрат реформування є однією з найбільш складних [9].

Цікавим з наукової точки зору є також дослідження проблеми політичного ризику, представлене у монографії за редакцією Ш. З. Султанова «Політичний ризик: аналіз, оцінка, прогнозування, управління» [10].

У правовій літературі основна увага приділяється питанням криміналістичного ризику, що найбільш докладно висвітлено Г. А. Зоріним у роботі «Криміналістична евристика» [11].

Розмаїття думок про сутність ризику пояснюється, зокрема, багатоаспектністю цього явища. Це обумовлює можливість співіснування множинності визначень, що пояснюють поняття «ризик». Найбільш поширеними точками зору є такі.

1. У літературі, масовій свідомості людей значно поширена думка про ризик як про можливу небезпеку або невдачу. Така точка зору має давню історію. Ще на зорі розвитку людства, коли люди теоретично не усвідомлювали вірогідного характеру розвитку суспільства, наявності невпевненості та випадку в природних і суспільних процесах, життя змушувало їх шукати способи і форми захисту від можливих небажаних наслідків. Один з найбільш поширених способів пов'язаний зі створенням запасів продовольства на випадок посухи, військових дій і т. п. У такій ситуації, можливо, і склалися передумови ототожнення ризику з явищами, настання яких могло викликати різного роду збиток.

Ототожнення ризику з небезпекою широко підтримується науковцями. Наприклад, М. С. Гринберг вважає, що «ризик — це небезпека» [12]. А. О. Собчак підкреслює, що ризик — це завжди небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), про які невідомо, наступлять вони чи ні [13]. М. А. Котик сприймає ризик як дію (вчинок), що виконується в умовах вибору, коли існує небезпека у разі невдачі опинитися в гіршому становищі, ніж до вибору [14].

У наведених визначеннях виділяється, зокрема, така риса ризику, як можливість, міра передбачуваної невдачі, небезпека стосовно конкретного виду діяльності.

Якщо розглядати ризик з цих позицій, то соціальний захист зводитиметься до страхування від нещасних випадків, природних катастроф тощо. Причому не має значення, виконувала людина ризиковані дії на вимогу інших осіб (або) організацій чи за власним бажанням.

2. Іноді ризик розуміють як діяльність, що чиниться зі сподіваннями на вдалий вихід. В. А. Абчук визначає ризик як «уявлення дій в умовах непевності, що веде в кінцевому результаті до переважання успіху над невдачею» [18]. Звідси випливає, що в ризикованій дії можливим є й вихід, що не є щасливим. Такий вид ризику не потребує спеціального соціального захисту, бо він є абсолютно добровільним.

3. Поєднання першого і другого підходів дозволяє розглядати ризик як можливість помилки або неуспіху того або іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами або як дію «навмання» в умовах можливої небезпеки в сподіванні на благоприємний результат [19, 20].

4. У літературі також зустрічаються спроби дати більш узагальнене визначення ризику, виявити риси, що характеризують його як загальнонаукове поняття. Наприклад: «Ризик являє собою уявлення дій у неясній, невизначеній обстановці» [21, с. 26]. Або: «Ризик – це ситуативна характеристика діяльності, що складається в непевності її виходу і можливих несприятливих наслідків у разі неуспіху» [21, с. 308].

Поняття ризику стосовно соціального середовища, діяльності, пов'язаної з регулюванням різноманітних сторін громадського життя на основі врахування інтересів, потреб, цільових настанов суб'єктів діяльності уточнюють А. П. Альгін і В. І. Зубков.

А. П. Альгін розглядає ризик як діяльність, пов'язану з подоланням непевності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити здатність досягнення передбаченого результату, невдачі та відхилення від цілі [7]. На погляд В. І. Зубкова, ризик являє собою соціальну поведінку суб'єкта, здійснювану в умовах непевності його результатів. Знаючи різноманіття джерел непевності, можна стверджувати, що все громадське життя на всіх рівнях і в кожний момент часу пронизане ризиком [23].

М. М. Саппа відзначає, що ризик і небезпека (загроза) не є тотожними поняттями. У людини викликає страх (побоювання) не сама загроза, а пов'язані з нею власні уявлення про шкоду і користь. Ризик — сприйняття суб'єктом небезпеки, що передбачає його вільний вибір (або деяку імітацію вибору). Люди сприймають ризик у двох аспектах: як можливість несприятливої події і як важкість його наслідків. Причому частіше обидва аспекти об'єднуються в оцінці однієї людини [22].

Кожне визначення виділяє особливі риси ризику, хоча між ними є щось загальне, як-то процес ухвалення людиною рішення та її дії в ситуації не-

певності, або вибір, який здійснює ця людина. Виняток становить група думок, де ризик пов'язується зі збитком, отриманим, наприклад, у результаті стихійного лиха. Проте, на наш погляд, такий збиток не можна назвати ризиком. Ризик має місце тоді, коли людина свідомо приймає рішення, наслідки якого можуть бути несприятливими. Якщо причини збитку знаходяться ззовні, ми повинні говорити про небезпеку. Отже, ризик одних може стати небезпекою для інших, що набуває особливого значення в умовах сучасного суспільства, що глобалізується.

Висновки. Небезпека, на наш погляд, — це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на соціальний організм, унаслідок чого йому може бути заподіяний певний збиток, шкода, що погіршує його стан та надає розвитку небажану динаміку або параметри (характер, темпи, форми і т.д.). Причому суб'єкт діяльності може як мати інформацію про небезпеку (наприклад, небезпека залишитися без засобів існування у разі уродженої інвалідності), так і не мати її (стихійне лихо), але в будь-якому разі від його дій або бездіяльності нічого не залежить. Стосовно ризику небезпека є одним із можливих виходів дії. Розмежування ризиків і небезпек на практиці дуже умовно. У кожному конкретному випадку одна й та сама подія може бути віднесена до різних категорій. Крім того, із соціологічної точки зору ризикованою дією може бути тільки соціальна дія.

Дуже часто, говорячи про ризик, автори наголошують на небезпеці, якій піддаються люди, а не на можливих перевагах, якщо бажана мета досягнута. Проте у разі ризику можливим є як успіх, так і невдача.

При здійсненні практичних дій у ситуації ризику, на нашу думку, доцільно враховувати три головних елементи ризику:

– можливість одержання бажаного результату (вдача);

– можливість настання небажаних наслідків (невдача) у ході вибору альтернативи і її реалізації;

– можливість відхилення від обраної цілі.

Ще одним поняттям, яке потребує методологічного уточнення, є поняття «ситуація ризику», або «ризикована ситуація».

Функціонуванню і розвитку багатьох суспільних процесів притаманні елементи непевності. А. П. Альгін, описуючи ситуацію непевності, бере до уваги як наявність двох і більше виходів (рішень) цієї ситуації, так і можливість оцінити настання кожного з них. Якщо існує можливість кількісно і якісно визначити ступінь набуття того чи іншого варіанта, то це й буде ситуація ризику [7]. Звідси випливає, що ризиковану ситуацію супроводжують три співіснуючі умови:

– наявність непевності;

– необхідність вибору альтернативи (при цьому потрібно мати на увазі, що відмова від вибору також є різновидом вибору);

– можливість при цьому оцінити альтернативи, що обираються.

В. І. Зубков уважає, що ситуація ризику не є окремим випадком ситуації непевності, а розрізнення повної непевності і просто непевності для визначення ризику не відіграє істотної ролі. Непевність виступає конституюючою ознакою, тобто середовищем появи ризику, тому зростання непевності може спричинити ще більший ризик. Суб'єктивно повна непевність означає абсолютний ризик, тобто покладання на волю випадку. Розмір же ризику можна розглядати в системі трьох координат: ризик збільшується зі зменшенням можливості досягнення мети і з одночасним збільшенням непевності (кількості альтернатив) та ціни помилки [23].

На наш погляд, непевність – це ситуація, коли є два і більше виходів (розв'язань) цієї ситуації. Тому непевність є середовищем для появи ризику. Ризик виникне тоді, коли суб'єкт діяльності здійснюватиме вибір того чи іншого варіанта дії (бездіяльність теж є варіантом дії). При цьому матиме місце можливість настання як успішного результату рішення, так і несприятливого (ситуації небезпеки). Кількісна і якісна міра, що враховується можливістю, виражається в терміні «ступінь ризику». Отже, ризик можна вважати характеристикою дій у ситуації непевності, а небезпеку — характеристикою ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. М. Теорія та методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ / О. М. Бандурка, В. О. Соболєв. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 479 с.
2. Савинов А. Н. Организация работы органов социальной защиты / А. Н. Савинов. – М. : Мастерство : Высш. шк., 2011. – 185 с.
3. Соціальна захищеність населення України / О. Ф. Новікова, О. Г. Осауленко, І. В. Калачова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк ; К. : ІЕП НАН України, 2001. – 359 с.
4. Серебрянников В. Социальная безопасность России / В. Серебрянников, А. Хлопьев. – М. : Инф.-изд. центр МНИИПУ, 2006. – 352 с.
5. Скуратівський В. Соціальна політика / В. Скуратівський, О. Палій, Е. Лібанова. – К. : Вид-во УАДУ, 2007. – 360 с.
6. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 10. – С. 85.
7. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М. : Мысль, 1989. – 187 с.
8. Петровский В. А. Активность субъекта в условиях риска : автореф. дис. ... канд. псих. наук / В. А. Петровский. – М., 1977. – 20 с.

9. Плотинский Ю. М. Риск в социальных реформах // Вестн. МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2006. – № 2. – С. 24–33.
10. Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование, управление. – М. : ИПЦ РАУ, 2002. – 197 с.
11. Зорин Г. А. Криминалистическая евристика / Г. А. Зорин. – Гродно : Изд-во «Гроднен. ун-т», 2004.
12. Гринберг М. С. Проблема производственного риска в уголовном праве / М. С. Гринберг. – М. : Госюриздат, 1963.
13. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А. А. Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 55.
14. Котик М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – Таллин : Валгус, 1999. – С. 254.
15. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1899. – Т. 26а. – С. 804.
16. Толковый словарь русского языка. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1939. – 1536 с.
17. Ожегов С. И. Словарь русского язика / С. И. Ожегов. – М. : Рус яз., 1988. – 570 с.
18. Абчук В. А. Теория риска в морской практике / В. А. Абчук. – Л. : Судостроение, 1983. – 214 с.
19. Рудашевский В. Д. Риск, конфликт и неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование / В. Д. Рудашевский // Вопр. психологии. – 1974. – № 2. – С. 88–92.
20. Психологические вопросы безопасной деятельности. – Тарту, 1981. – С. 16.
21. Краткий психологический словарь. – М., 1985. – С. 308.
22. Саппа Н. Н. О социальной оценке экологического риска / Н. Н. Саппа // Современное общество. – 1994. – № 4. – С. 71–74.
23. Зубков В. И. Риск как предмет социологического анализа / В. И. Зубков // Социолог. исслед. – 1999. – № 4. – С. 3–9.

СОЦИАЛЬНЫЕ РИСКИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА

Погребная В. Л.

На общетеоретическом и теоретико-прикладном уровнях проанализированы социальные риски как мультидисциплинарное понятие. Доказано, что функционированию и развитию многих общественных процессов присущи элементы неуверенности, а социальный риск можно считать характеристикой действий в ситуации неуверенности.

Ключевые слова: *социальные риски, социальная безопасность, ситуации риска, социальная защита.*

SOCIAL RISK AS SOCIAL PHENOMENON: METHODOLOGICAL ASPECTS OF ANALYSIS

Pogribna V. L.

On general theoretic and theoretic-applied levels social risk as difficult concept is analysed. Proved, that the elements of uncertainty are inherent functioning and development of many public processes, and a social risk can be considered description of actions in the situation of uncertainty.

Key words: *social risk, social safety, risk situations, social defence.*

УДК 316.259(477)

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

КОНФЛІКТИ ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА МОЛОДІ

Проаналізовано роль конфліктів у формуванні делінквентної поведінки молоді. Розглянуто структуру делінквентної поведінки осіб молодого віку, її особливості, зумовлені процесами, що відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: *конфлікти, конфліктність, міжособистий конфлікт, внутрішньоособистий конфлікт, делінквентність, делінквентна поведінка, структура делінквентної поведінки.*

Актуальність проблеми. Значні зміни в усіх сферах життя українського суспільства, складні процеси, що відбуваються останніми роками, збільшують кількість джерел соціальних ризиків, одним з яких є наявність деліквентності. Зростання кількості деліктів, що вчиняються молодими людьми, підлітками, збільшення питомої ваги тяжких насильницьких злочинів у їх складі являють собою загрозу суспільству. У цій ситуації виявлення причин деліктів, умов, що сприяють їх поширенню у молодіжному середовищі, особливостей особи делінквента, специфіка його соціалізації, роль конфліктів та низка інших проблем набувають особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що феномену делінквентності в сучасній науці присвячено великий обсяг досліджень (Ю. М. Антонян, Е. Г. Дозорцева, С. Н. Дубінін, В. К. Зарецький, Е. В. Змановська,

© Золотарьова Ю. І., 2014